

MYŠLENÍ
SOUČASNOSTI

Původ negativní dialektiky

Theodor W. Adorno,
Walter Benjamin
a frankfurtský Institut
pro sociální výzkum
Susan Buck-Morssová

KAROLINUM

Původ negativní dialektiky

Theodor W. Adorno, Walter Benjamin
a frankfurtský Institut pro sociální výzkum

Susan Buck-Morssová

Z anglického originálu *The Origin of Negative Dialectics*. Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, and the Frankfurt Institute, vydaného nakladatelstvím The Free Press v roce 1977, přeložil Martin Ritter.

Edici *Myšlení současnosti*
řídí Miroslav Petříček

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2020
Redakce Adéla Petruželková
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

Originally published by Free Press,
a Division of Simon & Schuster, Inc.

© 1977 by Susan Buck-Morss
© Univerzita Karlova, 2020
Translation © Martin Ritter, 2020

ISBN 978-80-246-4708-1
ISBN 978-80-246-4735-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Mým rodičům

Předmluva /11
Poděkování /19

Kapitola 1. Intelektuální začátky: biografická esej /20

Frankfurt nad Mohanem /20
Vídeň /38
Freud a Marx /51
Berlín a Walter Benjamin /57

Kapitola 2. Marx bez proletariátu: teorie jako praxe /67

Adornův „dialektický materialismus“ /67
Recepce Lukácse /69
Odmítnutí proletariátu /74
Umělec jako dělník /80
Příklad „revoluční“ hudby /89

Kapitola 3. Dialektika bez identity: idea přírodních dějin /98

Dějiny a estetická forma /98
Ztracená totalita: dějiny ve fragmentech /102
Neidentita a historická relativita /107
Přirozené dějiny a historická přirozenost /114
Podvojný charakter pojmů /123

Kapitola 4. Logika rozpadu: objekt /134

Počátky negativní dialektiky /134
Konkrétní partikularita a dilema buržoazní filosofie /147
Neintencionální pravda /162

Kapitola 5. Logika rozpadu: role subjektu /170

Jednotlivec jako subjekt zkušenosti /170

Exaktní fantazie: mimetická transformace /176

Jméno /181

Konstelace /185

Kapitola 6. Metoda v akci: tvorba konstelací /194

Principy konstrukce /194

Historické obrazy /203

Kapitola 7. Metoda v akci: likvidace idealismu /219

Materiální důkaz /219

Dešifrování Kierkegaarda: obraz buržoazního *intérieur* /224

Kapitola 8. Teorie a umění: hledání modelu /238

Estetická zkušenost /238

Surrealismus jako model: hašišová zkušenost /241

Kritika surrealismu: atonálnost jako model /247

Estetický model a jeho meze /256

Kapitola 9. Diskuse Adorno–Benjamin.

Část 1. Sporné otázky /262

Emigrace /262

Počátky diskuse /267

Benjaminova janusovská tvář /272

Politika a technická reprodukce umění /280

Kapitola 10. Diskuse Adorno–Benjamin.

Část 2. Politické neshody /289

Adorno vstupuje do institutu /289

První esej o Baudelairovi: vyhlazení poznávacího subjektu /295

Druhá esej o Baudelairovi: vyhlazení historického subjektu /302

Kapitola 11. Diskuse Adorno–Benjamin.

Část 3. Requiem /309

Izolace přistěhovalce /309

Benjaminovy teze o dějinách /316

Sociální fyziognomie /328

Autoritářská osobnost /331

Kapitola 12. Epilog: metoda negativní dialektiky /343

Bibliografie /353

Jmenný rejstřík /371

Theodor W. Adorno se v 60. letech 20. století stal nejkontroverznějším teoretikem německé nové levice. Společně s Maxem Horkheimerem po 2. světové válce obnovil frankfurtský *Institut für Sozialforschung* (Institut pro sociální výzkum), jenž do té doby působil v exilu, a po Horkheimerově odchodu do důchodu se v roce 1959 stal jeho ředitelem. Frankfurtský institut, během nacistického období přesídlený do USA, byl ztotožňován s kritickou teorií, originální metodou freudovsko-marxistické analýzy, v institutu rozvíjenou od roku 1931, kdy se jeho ředitelem stal Horkheimer a kdy k jeho čelným představitelům patřil Herbert Marcuse.

Pro kritickou teorii je marxismus spíše metodou než kosmologií a jádrem této metody je dialektické myšlení: dialektika coby nástroj kritické analýzy společnosti, nikoli tvorby metafyzických systémů. Namísto dogmatické snahy napasovat historické podmínky na marxistický systém aplikuje kritická teorie Marxovu metodu na přítomnost. Její kritika nejaktuálnějších fenoménů buržoazní společnosti – „kulturního průmyslu“, masmédií, konformismu – oslovovala v 50. a 60. letech studenty tak naléhavě, jak to klasická analýza námezdní práce nedokázala. Kritika struktur autoritářské nadvlády v rámci buržoazní společnosti přitom zahrnovala i údajně „revoluční“ společnosti sovětského Ruska a východní Evropy.

Adornův a Horkheimerův myšlenkový vliv byl ještě větší než vliv Marcuseho, který se rozhodl zůstat ve Spojených státech: ovlivnili totiž nejen jednu, nýbrž několik generací poválečných studentů. Některé z nejlepších studentů přilákali do institutu, jenž byl v poválečném Německu ideálním místem, pokud jste chtěli studovat marxistickou sociologii a freudovskou psycho-

logii za účelem analytického uchopení fašismu (jenž obě tyto metody zakázal). Význačnost institutu byla dána paradoxností jeho historického postavení: jeho členové byli pevně zakotveni v německé intelektuální tradici, kterou kritizovali. Vypuzeni Hitlerem kvůli svému židovství a levičáctví, zajišťovali tito „outsideri“ svým návratem do vlasti spojnici s tím nejlepším z německé minulosti, s osvícenskou a humanistickou tradicí, kterou nacistická zkušenost téměř vymýtila. Kritická teorie dávala studentům možnost odmítnout Německo jejich otců, a přitom nalézt domov v německých intelektuálních tradicích. Kritická teorie tak znamenala jak negativní kritiku, tak pozitivní záchranu německého ducha, jenž se ukázal jako velmi ambivalentní dědictví, a hrála důležitou roli při duchovní obnově Německa. Adorno s Horkheimerem téměř bez cizí pomoci obnovili radikální společenskou analýzu legitimizující marxistické myšlení, jež se tak opět stalo součástí národní politické diskuse. Svým dílem tak nepřímou přispěli, ačkoli se vyhýbali aktivní politické účasti, ke konci monolitické vlády křesťanských demokratů a k vítězství sociálně-demokratické strany Willieho Brandta v roce 1971.

Studentskému hnutí však nestačila reforma, jeho cílem byla revoluce. Májové demonstrace dělníků a studentů v Paříži roku 1968 se zdály doklázat, že socialistická revoluce je nejen žádoucí, ale také možná. Němečtí studenti vstoupili do anti-autoritářské fáze kontrakultury a anarchistické praxe. Zatímco Marcuse ve Spojených státech do jisté míry – teoretickým způsobem – tento aktivismus podporoval, Adorno ve frankfurtském institutu nikoli. Výsledkem bylo, že mladí radikálové, kteří se dříve tísnili na chodbě, aby si mohli vyslechnout erudovanou a vybroušenou řeč o Hegelově *Logice* nebo Goethově *Ifigenii*, nyní narušovali Adornovy přednášky. Napadali Adorna, protože jeho revoluční teorie podle všeho nedávala žádný prostor revoluční praxi. V květnu 1969 studenti obsadili institut, a když Adorno nezabránil policejnímu zákroku vůči nim, cítili se zcela zrazeni. Adorno se sešel s vůdci SDS (*Studenten für eine demokratische Gesellschaft*), které naučil radikálně kritizovat společnost, ale ti jej nyní obviňovali, že není dost radikální. Adorno jim vysvětlil, že kritizuje anarchistickou taktiku, kterou považuje za neúčinnou, právě kvůli revolučním

cílům; zjevně jej zneklidňovalo, že studenti nemají s teorií trpělivost. Jejich glorifikace jednání, jejich kontrakultura, včetně hašiše, mu připomínaly neúspěšný protest intelektuální avantgardy jeho vlastní generace, jenž se ukázal bezmocným vůči fašismu.

Studentské nepokoje se tou dobou rozšířily již daleko za hranice Frankfurtu. Studentské spolky jeden za druhým hlasovaly pro stávkou. Byla jsem tehdy v Tübingen: univerzitní nepokoje v létě 1969 mě uváděly do marxistické teorie a zejména do Adorna. Univerzity se staly místem neutuchajících diskusí v plenárních shromážděních a „pracovních skupinách“, v nichž se kritizovaly nebo vášnivě hájily spisy Adorna, Horkheimera, Marcuseho, ale i Marxe, Lenina a Maa.

Studentské bouře znamenaly intelektuální explozi a dokázaly natrvalo přetvořit mocenskou strukturu, učební programy a metodu vzdělávání na německých univerzitách. Pokud však šlo o hlavní cíl, o vytvoření revolučního politického hnutí, němečtí studenti nebyli o nic úspěšnější než studenti v jiných západních zemích, a Adornův skepticismus byl možná na místě. Možnosti dalšího dialogu však učinila přítrž Adornova náhlá smrt na infarkt v srpnu téhož roku. Anti-autoritářská euforie vyprchala a pocit solidarity, jenž podpíral tento vzdor vůči establishmentu, se začal ukazovat jako umělý. Někteří studenti, stížení pocitem viny, se stali horlivými obhájci Adorna a snažili se dokázat, že je pravým dědicem marxistické tradice. Jiní jej opustili coby pozéra a obrátili se, pokud šlo o teoretické problémy i otázky organizované disciplíny, k Leninovi či Maovi. Několik málo (včetně Angely Davisové, která u Adorna studovala v letech 1966–1967) vstoupilo do komunistické strany. Novou levicí roztržily následné sektářské boje; jednou z obětí se stal i samotný institut.

Když jsem se rok nato vrátila do Německa, abych se pustila do výzkumu pro tuto knihu, frankfurtský institut působil jako muzeum a byl strašidelně tichý. Horkheimer byl na odpočinku ve švýcarské Montagnole, kde v roce 1973 zemřel. Mladší generace kritických teoretiků se přesunula jinam: přešla do výzkumných institucí nebo odešla na univerzity a začala pracovat na svých vlastních teoretických projektech. Jürgen Habermas, starší představitel této druhé generace, se záhy přesunul na

Institut für Friedensforschung ve Starnbergu, kde začal rozvíjet dlouhodobý sociálně-psychologický výzkum. Kritici kritické teorie se seskupili hlavně v Berlíně, kde časopisy jako *Alternative* nadále publikovaly byt sporadické výpady proti revizionismu frankfurtské školy.

Jak se začala vytrácet aura a bezprostřední přítomnost institutu, na významu získala otázka historických počátků. Jak došlo k tomu, že Adorno s Horkheimerem, kteří se narodili na přelomu 19. a 20. století a vyrostli na výmarské kultuře, vytvořili teorii, která o půl století později upoutala hnutí, jež proslulo svým mladistvým zápalem, odmítáním tradice a nedůvěrou vůči době? Jaké historické vazby spojovaly americkou a německou novou levici a přiměly nejen Angelu Davisovou, nýbrž řadu dalších studentů ze Spojených států k tomu, aby na frankfurtském institutu studovali? Martin Jay napsal první akademickou publikaci o historii institutu sledující jeho vývoj od roku 1923 do roku 1950.¹ V průkopnické snaze intelektuálně zmapovat jeho historii Jay odhalil síť vztahů, do níž překvapivě patří velká část výmarské kultury. Jayova kniha rozebírá přínos Theodora W. Adorna, Waltera Benjamina, Ericha Fromma, Lea Lowenthala, Herberta Marcuseho – všichni jmenovaní byli v nějaké chvíli členy „interního kruhu“ institutu – i dalších myslitelů, kteří jako přispěvatelé do časopisu vydávaného institutem či jako jeho příznivci nebo odpůrci sehráli určitou roli v jeho dějinách. Tento seznam působí jako soupiska intelektuálů 19. století. Patří do něj Hannah Arendtová, Raymond Aron, Bruno Bettelheim, Bertolt Brecht, Ernst Bloch, Otto Kirchheimer, Siegfried Kracauer, Paul Lazarsfeld, György Lukács, Karl Mannheim, Paul Massing, Thomas Mann, Franz Neumann, Friedrich Pollock, Wilhelm Reich, Gershom Scholem, Paul Tillich a Karl August Wittfogel.

Jay se právem soustředí na Maxe Horkheimera a na 30. a 40. léta, kdy byl Horkheimer nejproduktivnější. Právě Horkheimer totiž držel institut pohromadě při jeho přesunech z Německa do New Yorku, z New Yorku do Kalifornie a zase zpět do Frankfurtu o šestnáct let později. A právě Horkheimer

¹ M. Jay: *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt school and the Institute of Social Research, 1923–1950*, Boston: Little, Brown 1973.

dokázal svou inspirativní osobní loajalitou udržet jistou míru teoretické soudržnosti mezi brilantními a neochvějně individualistickými mysliteli, kterým zajistil intelektuální a ekonomické zázemí. Jayův přístup se však stává problematickým tím, že má sklon ztotožňovat Horkheimerův myšlenkový vývoj s vývojem institutu a hovořit o frankfurtské „škole“, přestože *rozdíly* mezi postoji jednotlivých členů byly někdy stejně důležité jako jejich společné předpoklady.

Konkrétně Adorno je v Jayově výkladu poněkud přízračnou postavou, což je velmi zvláštní, protože po roce 1938 se stal Horkheimerovým blízkým spolupracovníkem a v 60. letech byl vůdčím „kritickým teoretikem“ institutu. Je to dáno především Adornovým esoterickým jazykem, k němuž kritická teorie frankfurtské „školy“ vsutku neskýtá náležitý klíč. Hledání takového klíče bylo podnětem k sepsání přítomné knihy. Historické počátky Adornovy filosofie jsem zkoumala ve Frankfurtu v letech 1970 až 1973, kdy se dávaly dohromady dokumenty z Adornovy pozůstalosti za účelem vydání jeho *Sebraných spisů*. Měla jsem přístup k dosud nepublikovaným textům, z nichž některé přinesly překvapivá zjištění. Obzvláště přínosná byla Adornova nástupnická přednáška na Filosofickou fakultu frankfurtské univerzity z roku 1931. Tato přednáška rozvrhuje filosofický program, jímž se Adorno ve svém myšlenkovém úsilí řídil po celý zbytek svého života. Jak sám píše v roce 1962: „Mnohé z toho, co jsem napsal ve svém mládí, bylo jako snové předjímání, a teprve od určitého šokujícího momentu, jenž se zřejmě kryje s nástupem Hitlerovy říše, jsem skutečně uvěřil tomu, že to, co dělám, je správné.“² Nástupnická přednáška coby první artikulace Adornovy filosofie, již mnohem později nazval „negativní dialektikou“, dokazuje pozoruhodnou konzistenci jeho myšlení. A svědčí také o tom, že posun, k němuž došlo po roce 1938 v postoji frankfurtského institutu, odráží nejen vnější realitu Hitlera a 2. světové války, ale také vnitřní změnu způsobenou tím, že Adorno přiletěl do Spojených států a stal se plnohodnotným členem institutu, který byl Horkheimerovi osobně nejbližší a stále větší měrou se s ním sblížoval

² Adornův dopis Ernstu Blochovi citovaný v doslovu editorů k T. W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, I. *Frühe philosophische Schriften*, ed. Rolf Tiedemann, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1973, s. 384.

také v myšlenkovém ohledu. Je ironií, že posun, který byl vykládán jako odklon institutu od Marxe, je v Adornově případě posunem k Marxovi spojeným s jasnějším pochopením mezi myšlenkové praxe – odtud rostoucí pesimismus v tónu Adornovy kulturní kritiky.

Ke skutečně formativní události ovšem došlo ještě před rokem 1931: bylo jí Adornovo setkání s Walterem Benjaminem. Adornova nástupnická přednáška je toho jasným dokladem, což jenom posiluje záhadnost počátku Adornovy filosofie. Přednáška rozvrhuje zásady „dialektické“, „materialistické“ teorie, která je cíleně marxistická, používá však jazyk a pojmové kategorie vypůjčené z nemarxistické, nematerialistické filosofie raného Waltera Benjamina, která zahrnuje strukturní prvky na první pohled z tak odlišných zdrojů, jako je židovská mystika, kantovství, platonismus a německá romantika.

Hádankou, již se přítomná studie snaží vyřešit, je tedy otázka vyvolaná Adornovou nástupnickou přednáškou: jakým způsobem skýtá Benjaminova raná nemarxistická filosofie klíč k Adornově dialektické, materialistické metodě? Máme-li odpovědět, musíme u Adorna sledovat dvojí proceduru: překlad původně Benjaminových konceptů do marxistického teoretického rámce a filosofické založení marxistické teorie pomocí těchto konceptů za účelem imanentního prokázání, že dialektický materialismus je jedinou platnou strukturou poznávací zkušenosti. Tímto postupem se Adorno liší od *Ideologiekritik*, tedy od kritiky ideologické, společenské funkce idejí, jíž se vyznačovaly stati napsané ostatními členy frankfurtského institutu. Adorno nechtěl prokázat pouze nepravdivost buržoazního myšlení; chtěl ukázat, že právě tehdy, když buržoazní projekt – idealistický projekt ustavení totožnosti ducha a hmotné reality – selhává, vyjadřuje, neintencionálně, společenskou pravdu, čímž prokazuje nadřazenost reality nad duchem a nutnost kritického, dialektického postoje *neidentity* vůči ní; zkrátka, idealistický projekt tak prokazuje platnost dialektického, materialistického poznání.

Adornův záměr nezapadá hladce do hegelovsko-marxistické filosofické tradice. Odmítnutím představy dějin jakožto pokroku a trváním na neidentitě rozumu a skutečnosti se Adorno zásadně rozchází s Hegelem; oddělením filosofie od jakéhokoli

zájmu o proletariát se radikálně rozchází s Marxem. Adorna ovlivnila stejnou měrou Husserlova fenomenologie jako fenomenologie Hegelova. Vskutku lze říci, že představují-li Kierkegaardův existencialismus a Marxův materialismus dvě větve odporu vůči Hegelovi, existuje také paralela mezi Heideggerovou a Adornovou reakcí na Husserla. I když však Adorno souhlasí s Marxem v odmítnutí existencialismu, jemuž přitakávají Kierkegaard a Heidegger, modelem jeho dialektiky je spíše estetická zkušenost než zkušenost ekonomické produkce, jako je tomu u Marxe.

Poslední bod je obzvláště důležitý. Adorno považoval sám sebe za umělce a období strávené ve 20. letech ve Vídni, kde u Albana Berga studoval Schönbergovu kompoziční metodu, v něm zanechalo trvalou stopu. Jak Adorno, tak Benjamin považovali umění za formu vědeckého poznání. Jejich možná nejcenějším příspěvkem je záchrana estetiky jako ústřední poznávací disciplíny, jako formy sekulárního zjevení, a také zdůraznění strukturální konvergence vědecké a estetické zkušenosti. Těmito důrazy zpochybnili fundamentální dualismus buržoazního myšlení, binární opozici mezi vědeckou „pravdou“ a uměleckou „iluzí“ charakterizující buržoazní myšlení od 17. století. Jejich intelektuální dráhy jsou dokladem jak příslibů, tak osidel snahy smířit tyto dvě kultury.

I přes blízkost Adornova a Benjaminova filosofického myšlení, ba snad právě kvůli ní, spolu oba myslitelé vedli rozsáhlou diskusi, dokumentovanou jejich korespondencí, v níž se Adorno ocitl v nezvyklé pozici: hájil Benjaminovu filosofii proti jeho vlastnímu revizionismu. Ani po sebevraždě v roce 1940 však Benjamin nepřestal Adorna ovlivňovat a jeho brilantně výstřední duch straší i v těch nejempiričtějších sociálně-vědeckých Adornových spisech z pozdější doby.

Příběh intelektuálního přátelství obou myslitelů je jedním z hlavních témat přítomné knihy. První část, začínající biografickou kapitolou líčící Adornův raný intelektuální vývoj, analyzuje Adornovy filosofické koncepce v jejich první artikulaci na počátku 30. let a ukazuje, v čem jsou zavázány Benjaminovi. Tato část se opírá o disertaci, kterou jsem dokončila v roce 1974. Druhá část se vrací k chronologické struktuře úvodní kapitoly sledujíc teoretickou diskusi mezi Adornem a Benjami-

nem a končí Benjaminovou sebevraždou a Adornovou reakcí na ni, konkrétně tím, jak si Adorno přisvojuje i ty nejodvážnější Benjaminovy techniky v empirické metodologii použité ve studii *The Authoritarian Personality* (Autoritářská osobnost; 1950), průkopnické sociálně-psychologické práci, která Adorna nejvíce proslavila ve Spojených státech. Výklad končí rokem 1953, kdy Adorno ve věku padesáti let opouští USA a vrací se do Frankfurtu za Horkheimerem do obnoveného *Institut für Sozialforschung*.

Tato kniha splní svůj cíl, pokud přiblíží „negativní dialektiku“ českému čtenáři, prokáže originalitu Adornova filosofického projektu ve srovnání s dalšími proudy západního marxismu a zasadí diskusi o Adornovi do náležitého rámce identifikací jeho vlastních záměrů, a to vykázaním historických souvislostí jeho projektu s teorií Waltera Benjamina.

PODĚKOVÁNÍ

Jsem hluboce zavázána Rolfu Tiedemannovi, bez jehož velkorysosti a vzácného přátelství by tato kniha nemohla vzniknout. Chci poděkovat *Deutsche Akademische Austauschdienst* za stipendium, jímž podpořil můj výzkum v letech 1971–1972. Děkuji také Martinu Jayovi, Hishamu Sharabimu, Davidu Goldfrankovi, Normanu Levinovi a Marcusi Raskinovi za jejich pronikavé komentáře a kritické poznámky. Své frankfurtské rodině, Wolfgangu Bockovi, Gisele Engelové, Fritzi Hermaninovi, Claudii Honeggerové, Klausu Schröterovi a Gunteru Wegelebenovi, děkuji za jejich pomoc a pohostinnost, Istvánu Csicsery-Ronayovi, Regině Schmidtové, Nealu Wadlerovi a Irvingu Wohlfahrtovi za jejich entuziasmus při dlouhých diskusích a Marii Tokicové za její pomoc při přípravě rukopisu. Jsem vděčná Elliottovi za jeho trpělivost a vřelou podporu.

A konečně chci poděkovat čtyřem ženám, jejichž učení mě inspirovalo: Dorothy M. Brownové, Evalyn A. Clarkové, Gladys M. Kingsleyové a Therese L. Wilsonové.

KAPITOLA 1.
INTELEKTUÁLNÍ ZAČÁTKY:
BIOGRAFICKÁ ESEJ

FRANKFURT NAD MOHANEM

Adorno se narodil 11. září 1903 ve Frankfurtu nad Mohanem jako Theodor Adorno Wiesengrund.¹ Jeho otec, úspěšný obchodník vínem, Adornovi poskytl ekonomické a emoční zázemí pohodlného buržoazního domova, podle všeho se však nikterak nepodílel na výchově ani vzdělání svého jediného dítěte. Adorna vychovaly dvě ženy, jeho matka, rozená Maria Calvelli-Adornová (jíž bylo při narození syna 37 let),² a její neprovdaná sestra Agatha.³ Byly to katoličky, Korsičanky, dcery německé operní pěvkyně a francouzského důstojníka s janovskými předky,⁴ ale především to byly hudebnice: Maria profesionálně zpívala, Agatha doprovázela na klavír slavnou pěvkyni Adelinu Pattiovou.⁵ Obě ženy naplnily Adornův dětský svět hudbou. Ještě než se naučil číst noty, dokázal sledovat partitu-

¹ Jay tvrdí, že Friedrich Pollock požádal Adorna v roce 1938, při jeho vstupu do institutu, aby z příjmení vypustil „Wiesengrund“, „protože na seznamu zaměstnanců institutu je příliš mnoho židovsky znějících jmen“ (M. Jay: *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*, Boston: Little, Brown 1973, s. 34). Adorno ovšem začal podepisovat své články Wiesengrund-Adorno již ve 20. letech, a to nikoli kvůli osobnímu prospěchu, nýbrž pravděpodobně z estetických (jméno s pomlčkou začal používat v době, kdy studoval kompozici u Berga ve Vídni) nebo z osobních důvodů (cítil silnější spřízněnost s matčinou stranou rodiny).

² V roce 1939 jí podle Adornova dopisu Benjaminovi z 1. února 1939 bylo 73 let.

³ Podle Horkheimera Agatha „hrála v Adornově výchově rozhodující roli. Adorno o ní s láskou mluvil jako o druhé matce“ (M. Horkheimer: *Über Theodor W. Adorno. Ein Gespräch am 8. August 1969, aufgezeichnet von Bernhard Landau*, in: *Theodor W. Adorno zum Gedächtnis. Eine Sammlung*, ed. H. Schweppenhäuser, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1971, s. 20).

⁴ Při cestě do Itálie Adorno (s potěšením) zjistil, že jeho italsí předci měli šlechtický titul.

⁵ M. Jay: *The Dialectical Imagination*, s. 22.